

Іванов О. Ю.

кандидат юридичних наук

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Національної академії Служби безпеки України

м. Київ, Україна

ЕКСПАНСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В СЕРЕДНІЙ АЗІЇ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТ.: РЕАЛЬНІ ТА ПРИХОВАНІ ЦІЛІ ЦАРАТУ

Територія Середньої Азії (зокрема, сучасного Казахстану) була стратегічно важливою для російської імперії. Зокрема, йшлося про річки Амудар'я та Сир-Дар'я та про «золоті піски» їхніх берегів. Крім наміву золота в долинах цих річок, що був традиційним промислом калмиків, росіяни замишляли масштабний проект з облаштування греблі для з'єднання Амудар'ї з Каспійським морем. Вважалося, що таким чином можна було безперешкодно постачати товари на великі середньоазійські ринки. Разом з тим, регіон Середньої Азії Петро I розглядав як безкоштовне джерело екзотичних звірів і птахів, яких можна було б використати як дари іншим монархам. Наступники Петра також звертали погляди на природні багатства козацьких степів: зокрема, 1 січня 1830 р. Оренбурзька прикордонна комісія склала довідку «Про торгові інтереси російської імперії у Східному Туркестані», де було зазначено про великі запаси цегельного чаю у цьому регіоні. Нарешті, посилення уваги особливостям суспільного устрою і общинного землеробства в казахських, киргизьких і туркменських степах свідчило про інтереси росії щодо їх родючих земель.

Петро I декларував, що росія мала стати торговим посередником між Європою та Азією, що суттєво підвищило б її матеріальний добробут. Нібито з цією метою він вважав за необхідне будівництво каналу, що з'єднав би басейни Балтійського та Каспійського морів. Зважаючи на настільки важливе стратегічне значення казахських територій для російської держави, з ініціативи царя в цей регіон стали прямувати спеціальні «експедиції» для більш докладного вивчення місцевих умов. Першою великою експедицією, спрямованою за царським указом 1714 р., було посольство до Хіви під проводом А.А. Бековича-Черкаського. Це був навернений у християнство кабардинський мусульманин, завербований на російську державну службу. Серед завдань, поставлених експедиції Петром I, були як дуже

тривіальні (з'ясувати місцезнаходження русла річки Амудар'я, здійснити детальний опис шляху до Індії через цю річку зі складанням карт та планів місцевості, при цьому з'ясовуючи можливу наявність кращого шляху), так і відкрито агресивні, експансіоністські (схилити до «вірності та підданства» мешканців Хіви та Бухари, захопити хівінські торгові судна). При цьому цар окремо зазначив, що в разі непокори місцевого населення членам експедиції дозволено застосовувати засоби силового примусу у будь-якому обсязі. При цьому в таємному листуванні імператора з Бековичем-Черкаським зазначено, що бухарці та хівінці звинувачувалися у прихильності до турків, тому вони мали підлягати захопленню в полон.

Для виконання зазначених завдань царя в особисте розпорядження капітана А. Бековича-Черкаського було виділено військовий загін у складі 1760 осіб та кошти в розмірі 5000 рублів. Крім цього, виділялися 2 інженерів та морський офіцер із загоном «не менше 5 осіб» для облаштування гребель на стратегічно важливих річках та розвідування торгового шляху до Індії. Попередньо проведення цієї експедиції було погоджено царським урядом з Хівінським ханством, яке займало на той час панівне становище в середньоазійському регіоні. Отримавши запевнення в безпеці та обіцянки всебічного сприяння, російська експедиція розпочала свій шлях у травні 1715 р. (за іншими даними – у січні 1716 р.). Практично одразу загін Бековича-Черкаського почав займатися насильницьким захопленням місцевих земель та торговельних шляхів, а також пограбуванням місцевого населення. Така поведінка членів «експедиції» викликала збройний опір з боку ойратів, що населяли Джунгарське ханство, у ході протистояння яким загинула значна частина росіян, у тому числі й їхній ватажок.

Тим не менш, частину поставлених царським урядом завдань ця «експедиція» все ж таки виконала. Так, була складена перша в Росії докладна карта Каспійського моря, завдяки чому стало відомо, що, всупереч уявленню, що існували у росіян, річки Амудар'я і Сир-Дар'я не впадали в нього. Це суттєво підмивало російські плани про взяття під контроль середньоазійського ринку та захоплення Індії. Разом з тим, на виконання розпорядження царя щодо облаштування військових укріплень на каспійських берегах з метою схилення Хівінського ханства «до вірності та підданства» було закладено фортецю Святого Петра та укріплення Олександрівське, а також фортецю на шляху до Астрахані. Водночас російські солдати почали самовільно збирати данину з мешканців цього міста, що спровокувало початок підготовки до повстання. У результаті повстання 1717 р. якраз і настав крах російської експедиції, а вцілілі представники її доставили на батьківщину складені карти оглянутої території.

Окрім «експедиції» капітана А. Бековича-Черкаського діяли інші – як у приватному порядку, так і від імені держави. Найвідомішою з них була «експедиція» підполковника І. Бухгольца, створена відповідно до царського указу від 22 травня 1714 р. «Про похід у Калмицьку землю на річці Дар'ї, для підкорення тих місць, де добувають золото». Основним завданням, що стояло перед експедицією, було заснування міста на підконтрольному калмикам Ямишевому озері поблизу річки Іртиш для облаштування позицій з метою подальшої окупації цих земель. Саме собою це озеро було джерелом добування високоякісної білої солі, що, безсумнівно, також становило значний інтерес для росіян. Окремим пунктом в указі було визначено необхідність установити, «як і в яких місцях по Дар'ї-річці тамтешні жителі золото промишляли».

У цілому нині ця експедиція тривала до літа 1716 р., і в ході неї царський уряд робив спроби задоволення територіальних домагань до держав, які знаходились у казахському степу. Приміром, 27 лютого 1715 р. від імені Петра I та сибірського губернатора М. Григор'єва було направлено ультиматум Джунгарському ханству з вимогою визнання своїх прикордонних територій російськими. Для втілення положень цього ультиматуму в життя якраз і були використані сили загону підполковника І.С. Бухгольца. Після заняття необхідних територій загін за завданням уряду взяв під контроль джерела добування залізних, золотих і срібних руд. Далі, до літа 1716 р., була царська вказівка схилити до складання присяги на вірність російської імперії джунгарського хана (хунтайші). Такого роду акції викликали хвилю протестів з боку місцевого населення, у результаті чого більшість солдатів окупаційної армії загинули, у тому числі й загін А. Бековича-Черкаського. При всьому цьому російські історики відзначають, що цей похід не був завойовницьким, а був «експедицією» в повному розумінні цього слова. Мовляв, в її основу було покладено здійснення дипломатичної місії з метою встановлення дружніх зв'язків із Бухарським та Хивінським ханствами. Водночас, не враховується, що в царському указі 1714 р. про посольство не йшлося.

Спробу відновити закладені вищеописаними «експедиціями» завоювання було здійснено загоном полковника Ступіна в 1717 р. Метою його було закріпити російську присутність у регіоні. Після розгрому загону І. Бухгольца джунгари зруйнували низку закладених ним фортець, призначених для базування російського військового контингенту. Метою «експедиції» Ступіна якраз і було відновлення найголовніших із них (зокрема, на Ямишевому озері). Наступні «експедиції» мали на меті лише облаштування нових укріплень, але ні вони, ні загін Ступіна відкритих каральних акцій серед місцевого

населення вже не проводили. У той же час, царський уряд будовав плани з підкорення Джунгарського ханства як головної перешкоди на шляху до встановлення контролю в середньоазійському регіоні. Тому тимчасове затишшя, сприйняте джунгарами як мир, використовувалося росією для підготовки до активних загарбницьких дій.

При всіх успіхах з облаштування військових укріплень у казахських степах названі вище «експедиції» не в повному обсязі впоралися з поставленими їм завданнями з надання відомостей про географічному описі Середню Азію загалом і Казахського ханства зокрема. Тому Петро I вирішив доручити це завдання Секретарю Орієнтальної експедиції Посольського приказу, італійцеві на російській службі полковнику Ф. Беневіні. У 1721 р. імператор видав «Інструкцію посольству Беневіні», де як основне завдання визначалося докладне дослідження Бухарського ханства. Ця держава межувала з казахами, і там, як і в Казахському ханстві, також панували міжкланові чвари, на чому окремо наголошувалося в царському указі. Так, постійні протистояння між ханом і знаттю «призводили до помітного занепаду внутрішньої та зовнішньої торгівлі». У своїх повідомленнях Ф. Беневіні підносив цареві нові і нові факти з цього приводу, особливо загострюючи увагу на кадровому складі ханського війська. Серед іншого, до його складу входили військовополонені росіяни, що полковник Беневіні вважав вагомим приводом для включення Бухари до складу росії. Також, відповідно до донесень французького купця П. Кукі, він наголошував нібито на невідгідних умовах рівноправної торгівлі з Бухарським ханством, вважаючи більш доцільним перетворити його територію на складову частину російської імперії. Не звучала прямо, але проглядалася в риториці Беневіні й інших царських чиновників також теза про те, що окупація Бухари як прикордонної з казахами держави значною мірою полегшила б і подальше захоплення Казахського ханства.